

ELTE TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR
SZOCIOLÓGIA DOKTORI ISKOLA
SZOCIOLÓGIA PROGRAM

BOGNÁR VIRÁG:

A SZÜLŐSÉG ÉRTELMEZÉSE.

AUTIZMUSSEL ÉLŐ SZEMÉLYEK TÁMOGATÁSA A CSALÁDBAN

DOKTORI ÉRTEKEZÉS
2012

TÉZISFÜZET

TÉMAVEZETŐ:

DR. SOMLAI PÉTER, egyetemi tanár
ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológiai Intézet,
Elmélettörténet Tanszék

SZAKMAI KONZULENS:

Dr. Simó Judit, gyermekpszichiáter
Budapesti Korai Fejlesztő Központ

1. Problémafelvetés és előzmények

A szülői szempont

A disszertáció a családban élő autista gyermekek és fiatalok elsődleges gondozó szülei – többségében anyák – körében vizsgálja, miképp értelmezi a szülő a szülői gondoskodást, azaz szülőségét, hogyan alakul szülői identitása autista gyermekének születését követően. A dolgozat célja e csoport szükségleteinek kvalitatív szociálpszichológiai felmérése e folyamat során a célcsoporton belüli eltérésekre összpontosítva. Noha a szakmai szolgáltatók az utóbbi évtizedekben hangsúlyozzák a partnerséget a klienseikkel való kapcsolatban (Marcus, Kuncze, Schopler, 2005, 1061–1064.), a szülők világszerte számos hiányosságról számolnak be, és gyakran kényszerülnek arra, hogy 'kiharcolják' a megfelelő ellátást a gyermekük számára, vagy maguk teremtsenek új ellátási formákat (Chamak, 2008; Farrugia, 2009; Ryan és Runswick Cole, 2009; Valentine, 2010). A szülői adaptáció feltáró jellegű kutatását e fenti jelek is indokolják.

A kontextuális családkutatás lényege, hogy a kutatás során felvetett kérdések megválaszolásában azonos mértékben biztosított a tér a kutatásban részt vevő szülők és családok beszámolóira, a kutató saját megközelítése és a szocio-kulturális kontextus számára (Doherty és mtsai, 1993). Így a szülők szempontjai hangsúlyos helyre kerülnek a kutatás folyamatában.

A disszertáció kiindulópontjai között az alábbi szakirodalmi irányok szerepelnek:

- Kontextuális családkutatás (Doherty és mtsai, 1993)
- Családkutatás és pszichoszociális narratív identitáselmélet (McAdams, 1993)
- Szülőség elméletek: stílusok és paradigmák
- Autizmus perspektívák: érintettek, szakmák, társadalomtudomány
- Autizmus Magyarországon: epidemiológia, Tóth (1991), Országos Autizmus Kutatás
- Pszichoszociális adaptáció és támogatás (Livneh és Antonak, 1997)
- Autista személyek szüleinek mentális egészsége és családi működés
- Kvantitatív és kvalitatív kutatások autista személyek szüleinek megküzdéséről

Családkutatás és szociálpszichológia

A családszociológiai kutatásokban előtérbe került a családi kapcsolatok kutatása mind kulturális, mind társadalmi vetületeiben és ezzel összefüggésben sokszínű családi életutak és értelmezések valószínűek (Bauman, 2003; Beck és Beck-Gernsheim, 1990; Somlai, 2000a; Somlai, 2000b). Dan P. McAdams (1993) szociálpszichológiai elmélete részben éppen erre a szociológiai tényre reagálva kidolgozta, hogyan építik az egyének egyéni életútjukat a társadalmi és kulturális kapcsolatok terében.

Szülőség

A *szülői gondoskodás paradigmái* alatt azon feltételezések, hitek és tudások összességét értik, amelyek a szülők számára irányadónak számítanak gyermekeik nevelése során. Ezen belül a szülői hitek olyan naiv elméleteket tartalmaznak, amelyek a gyermekek jellegzetességeire, fejlődésükre, az azt befolyásoló tényezőkre, a szülők felelősségére és a gyakorlati nevelési eszközökre, célokra vonatkoznak. A dolgozat narratív mikroszociológiai elemzéseiben azzal foglalkozom, hogy a szülők maguk mit kezdenek a társadalmi jelentésekkel, hogyan teremtik meg saját történeteiket, és milyen mintázatok fedezhetők fel e történetekben. Mindezt egy olyan helyzetben vizsgálom, amikor potenciálisan megrendülhetnek a család és a szülői gondoskodás paradigmái, és ezen belül is speciális esetet képezhet az autizmus mint a gyermek fejlődési zavara.

Az autizmus perspektívái

Az autizmusról a társadalomban többféle perspektívában beszélnek, melynek két legélesebben egymástól elkülöníthető csoportja az érintettek, hozzátartozóik vagy más laikusok szemlélete és a szakmai meghatározások. Az autizmust a jelenlegi pszichiátriai tudás és az érintettek megélése szerint többnyire egyaránt sajátos élményekkel és viselkedésmóddal írhatjuk le, amelyek nehézséget okozhatnak az érintettek és a környezetük számára a mindennapi együttélésben (érintettek írásai magyarul: Brauns, 2003; Haselfux, 1995; Sacks, 1999; Seth, 2005; Williams, 1999; Williams, 2003).

A klinikai és a tudományos pszichiátria az autizmust az idegrendszer fejlődési zavaraként határozza meg, amelynek hátterében genetikai és esetleg környezeti tényezők állnak. Az autizmus spektrumzavar, és közelebbi leírásában lényeges elemek a kommunikációs-interakciós képességek sajátosságai egyrészről, továbbá a beszűkült érdeklődés és tevékenységek másrészről mint az egész személyre kiterjedő minőségileg eltérő fejlődés jellemzői. Az autizmushoz gyakran társulnak az átlagostól elmaradó értelmi képességek, és következményekként megjelenhetnek hangulati és viselkedési problémák (Volkmar és Klin, 2005). Nem zárható ki a rendelkezésre álló eredmények szerint az autizmus elterjedtségének növekedésében az esetszámok bizonyos mértékű valós emelkedése (Fombonne 2005a; Rice és mtsai, 2010). A szakirodalom a növekedés egyik fontos hatótényezőjének azonban a diagnosztikai változásokat tartja. Az autista gyermekekkel a szakellátáshoz forduló szülők számának emelkedését emellett befolyásolják más társadalmi hatások is: az autizmus fogyatékkosággént való elismerése és a szolgáltatások hozzáférhetőségének növekedése; a laikus és a szakmai tudás terjedése (Fombonne, 2005a, 61.; Williams és mtsai, 2006; Hertz-Picciotto és Delwiche, 2009; Matson és Koslowski, 2011).

A fogyatékoság társadalomtudományi értelmezése szerint a laikusok vélekedéseiben megkülönböztethető egymástól a fogyatékoság orvosi, társadalmi és mindennapi modellje (Landsman, 2003, 2005). Az autista gyermekek szüleiről készült kvalitatív szülő kutatások is megerősítik, hogy a fenti modellek kereteinek részben megfeleltethető sokszínű szerepmegvalósítás jellemző a szülők körében (Gray, 2001; Valentine, 2010).

Magyarországi helyzet

A magyarországi helyzet leírása az egészségügyi, oktatási és szociális ellátás főbb jellemzőiről a szülőség értelmezésének fontos kontextusa a dolgozatban. A közfinanszírozott egészségügyi rendszer járóbeteg-szakellátás adatainak esetében az autizmussal diagnosztizált gyermekek számának meghatározásához ötéves időszakot vizsgáltam 2004 és 2008 között. Meghatároztam, hogy az időszak elején a potenciálisan autizmus diagnózis szempontjából már kockázati népességnek számító kétéves populációból hány gyermek

jelenik meg öt év során az egészségügyi rendszer járóbeteg-szakellátásában az autizmus spektrumzavarokhoz kötődő BNO-kód regisztrációjával (Volkmar és Klin, 2005).

A 2004-ben 2 éves korú populációt tekintve az autizmus kumulatív incidenciájához közelítő adat a populáció 6 éves korának betöltéséig, 2008. évig 10.000 gyermekre 41,91. Ez az arány az elméleti alsó határhoz áll közel a prevalenciára vonatkozó munkahipotézis szerint (35–60/10 000, Fombonne, 2005a). Más nemzetközi regiszteradatokat használó kutatásokhoz képest a magyarországi arány magasabb (Croen és mtsai, 2002; Madsen és mtsai, 2002; Fombonne, 2005b, 289.), ami utalhat a hazai diagnosztikai gyakorlat közelmúltbeli fejlődésére.¹

A közép-magyarországi és az észak-alföldi régiókban az országos átlaghoz képest magasabb az autizmussal élő gyermekek és fiatalok aránya, a nyugat- és dél-dunántúli régiókban alacsonyabb. A területi eltérések hátterében többféle tényező áll, melyek közül az autizmus ellátás hozzáférhetősége, a szolgáltatások egymáshoz illeszkedése, a diagnosztikai gyakorlatok fokozatos földrajzi terjedése és a szülők szakemberhez fordulási hajlandósága egyaránt fontos lehet. A magyarországi kutatásokban a továbbiakban a szolgáltatások egymáshoz illeszkedését és a szülői szakemberhez fordulást egyaránt vizsgáló mikrokatatásokra van szükség egy-egy adott földrajzi területen.

A jelenleg megoldásra váró problémák egy része megjelent az 1989–1990-ben az Autizmus Alapítvány által indított kisebb családszociológiai felmérésben – amelyet előadásként publikáltak (Tóth, 1991) –, de változások is megállapíthatók.²

Az 1980-as évek végéig csak néhány elkötelezett szakember foglalkozott Magyarországon az autizmus diagnosztikájával és fejlesztő terápiáival. Az Autizmus Alapítvány Balázs Anna és Gervai Judit 1987-ben készült kutatási terve alapján indult el, amely a hazai

¹ Az öt év alatt regisztráltak körében 83% volt fiú és 17% lány, ami közelít a nemzetközileg jellemző 4:1 arányokhoz (Volkmar és Klin, 2005). A lányok körében gyakran később történik az autizmus diagnosztizálása, ez indokolhatja, hogy a lányok aránya a magyarországi adatokban alacsonyabb valamelyest, mint a nemzetközi adat (Rivet és Matson, 2011). A regisztrált gyermekek 92%-át a vizsgált öt éves időszakban autizmus földiagnózzissal tartották nyilván.

² Az összehasonlításhoz az AOSZ szervezésében, mintegy húsz évvel később, 2008–2009 között zajlott felmérés kutatási jelentését (Petri és Vályi, 2009), és a kutatás egyes részeitől megjelent tanulmánykötetet (Bognár, 2010a) használtam.

autizmusellátás központjává nőtte ki magát, és ahonnan kiáramlottak a szakemberek, valamint az általuk képviselt tudás az ország egész területére (Bognár, Bíró és Marossy-Dévai, 2009, 11–12.). Ez a folyamat és további szakmai központok születése az 1990-es évek elején indult. Az autizmus a két felmérés közötti időszakban jogilag *betegségből fogyatékkossággá* vált³, és ez tükröződött a szülők autizmusról alkotott felfogásának különbségeiben. A 2009-ben felvett szülőinterjúk és kérdőíves felmérés alanyai körében sokkal *nagyobb tájékozottság* volt tapasztalható.

A regiszteradatok tanúsága szerint az autizmus diagnózisok száma növekszik Magyarországon, igaz, eltérő nagyságrendben az egészségügyi és az oktatási rendszer regisztereiben, ami továbbra is az *ellátórendszerek hiányosságaira* utal. Mindkét területen hasonló akut problémákról számoltak be a szülők közel húsz év elteltével: a hosszú, mellékvágányokkal tarkított diagnózisszerző utak, az autista gyermek számára megfelelő oktatási intézmény biztosításának nehézségei, az autizmus-specifikus ellátáson túl az egészségügyi ellátás (pl. nőgyógyászat, fogászat) megszervezésének hiánya, az oktatásból kikerülő fiatalok nappali ellátásának, munkába való bevonásának hiánya. Az említett problémás területeken jelenleg *számos erőfeszítés* történik ezek megoldására, azonban közel húsz éve a *hiányérzet* (Tóth, 1991) volt általánosan jellemző.

Szülők pszichoszociális adaptációs folyamata és támogatás

Nem csak a fogyatékkal élő személyek, hanem környezetük pszichoszociális adaptációjának⁴ (Livneh és Antonak, 1997) kutatása is indokolt. A *csoportok közötti* eltéréseket célzó pszichológiai és szociológiai tanulmányok mellett a *csoporton belüli* különbségekkel foglalkozó szerzők rámutattak arra, hogy az egyéni életutak nem feltétlenül követik a csoportjellegzetességeket, nagyon lényegesek az egyéni eltérések, és nem feltétlenül él meg mindenki ugyanolyan

³ Magyarországon 2003. március 1-je óta önálló fogyatékkossági kategória az autizmus (21/2003. Korm. rendelet).

⁴ Livneh és Antonak (1997) meghatározása szerint a fogyatékkal, krónikus betegséggel élő személyekre vonatkozóan a pszichoszociális adaptáció az egyén életében egy olyan kibontakozó, dinamikus és általános jellegű folyamat, melynek során az egyén fokozatosan közeledik a saját és környezete kongruenciájának optimális állapotához.

szakaszokkal jellemezhető adaptációs folyamatot. E kutatások arra mutattak rá, hogy a társadalmi, biológiai és pszichológiai jellegzetességek összekapcsolódásai az egyéni életutakban tanulmányozhatók sikerrel. E kutatási irány követését a dolgozatban a sokszínű családfelfogásokat valószínűsítő, átlagnépességre vonatkozó családkutatások, valamint az autista gyermekek szüleinek megküzdésére vonatkozó kvantitatív és kvalitatív szakirodalom eddigi eredményei egyaránt indokolták.

Az autizmussal kapcsolatos szülői stressztényezők miatt a szülők bevonása a gyermek autizmust célzó terápiáiba az elmúlt évtizedekben egyre erősödött (Marcus, Kuncé és Schopler, 2005, 1060.). Evidenciának számít a család és a szülő erősségeinek és gyengeségeinek felmérése. Számos módszere van a szülők bevonásának az autizmussal kapcsolatos támogató szolgáltatásokba. A kognitív irányzat a szülők problémamegoldó képességét, a kognitív ártértékelést, az önmegfigyelést és a realisztikus elvárások alakítását tűzi célul (Marcus, Kuncé és Schopler, 2005, 1061–1064.). A dolgozatban vizsgált problematikának, a szülői ártértékelésnek, ártértelmezésnek a bevonása a támogató programokba a kognitív irányzaton belül indult el, de még nem nyert igazán teret. A magyarországi szakirodalomban Kálmán (1994, 2002, 2008) foglalta össze legátfogóbban a családokon belül a szülőkre, fogyatékkal élőkre, más családtagokra háruló feladatokat, kihívásokat, feldolgozási módokat azokat a családokat érintően, amelyek fogyatékos tagot foglalnak magukban. A számos tényező között az egyik lényeges, a család problémafeldolgozó képességét befolyásoló tényezőnek tekinti a szerző is a családi értékrendszer átgondolásának szükségességét.

Az autista gyermeket nevelő szülők mentális egészsége

Az eddigi kutatások megerősítették az *autista gyermeket nevelő szülők magasabb stressz-szintjét és depresszióját* más fejlődési zavarral élő és tipikus fejlődésű gyermeket nevelő szülőkkel összevetve. Ugyanakkor a kontrollcsoportos és reprezentatív kutatások eredményei szerint indokolt a szülők és a család társadalmi jellemzőinek bevonása a megküzdés kutatásába, hiszen számos vizsgálat az autista gyermekek szüleit jellemző lelki terhek hátterében nem feltétlenül az autizmus tüneteit – az elsődleges

stresszorokat – látta relevánsnak, inkább az autizmus társadalmi térben való következményeit, az úgynevezett másodlagos stresszorokat mint például az autista gyermek viselkedésproblémáit, a stigmatizációtól való félelmet és a család, illetve a háztartás más gondjait, amelyek nem utolsó sorban a megnövekedett fizikai és anyagi gondozási terhekből erednek (pl. Benson és Karlof, 2009; Estes és mtsai, 2009; Lee és mtsai, 2008; Seltzer és mtsai, 2004).

A *családi viszonyokat* vizsgáló kvantitatív pszichológiai eredmények azonban nem mutatnak egyértelmű képet. Az utóbbi évek során felerősödően vannak azok a kutatási eredmények is, amelyek az autista gyermeket nevelő párok és családok rezilienciáját, azaz stresszes helyzetben megnyilvánuló erősségeit mutatták ki (Altiere és Kluge, 2009; Brobst, Clopton és Hendrick, 2009; Manning, Wainwright és Bennett, 2011; Pakenham, Sofronoff és Samios, 2004; Tway, Connolly és Novak, 2007).

Kvantitatív és kvalitatív szülő kutatások a megküzdésről

E fenti két – a szülők mentális egészségét és a családi működést vizsgáló kvantitatív kutatási – kiindulóponton túl a szülőség értelmezésének és átértelmezésének kutatása során olyan pszichológiai elméleteket alkalmazó *kvantitatív* empirikus kutatásokat is kiindulópontnak tekintettem, melyekben az alkalmazott konstruktumok az átértékeléssel, jelentésadással, jelentésteremtéssel összefüggésben álltak és valamely társadalmi-kulturális jelentés(rendszer) egyéni értelmezésének módjára utalnak. Az alábbi pszichológiai elméleteket tekintve kidolgoztam, miképp kapcsolódnak az értelmezés és átértelmezés fogalmai társadalmi tényezőkhöz és ezt nyomon követtem az autista gyermekek szüleiről készült empirikus kutatásokban.

- Stressz és megküzdés (Park és Folkman, 1997)
- Családi stressz és megküzdés ABCX-modellje (Hill, 1949; McCubbin és Patterson, 1983)
- Szükségletek átkeretezése (Tunali és Power, 1993, 2002)
- Poszttraumás növekedés (PTN) (Tedeschi és Calhoun, 2004)
- Koherencia-érzés (Antonovsky, 1987)
- Stigmatizáció (Link és mtsai, 1989)

A kvantitatív vizsgálatok általában fehér, párkapcsolatban élő, középosztályhoz tartozó szülőkre vonatkoznak, és emiatt többnyire figyelmen kívül maradnak szegényebb társadalmi csoportokból származó vagy egyedülálló szülők. Azonban ennél is komolyabb problémát jelentenek e kutatások alapvetően igen kontroverz eredményei mind a szülők, mind az autista gyermekek testvérei, mind az egész család adaptációja esetében. A számos stressztényezőt, a pozitív és a negatív megélések keveredését valószínűsítő eredmények indokoltá tették egyrészt a szülői adaptáció *folyamatának* vizsgálatát, másrészt az *egyéni és a társadalmi tényezők* egymásra hatásának tanulmányozását az *egyéni életutakban*.

A kvalitatív kutatásban szintén több szinten jelenik meg a gondozási helyzetben az értelmezés és az átértelmezés. E kutatásokban egyaránt megjelennek rövidebb és hosszabb távú átértelmezések. A kvalitatív szülőkutatások szülőségre vonatkozó eredményeinek három legfontosabb tényezője az alábbiakban foglalható össze.

(a) Ezen jelentéssűrítésekben az *egyik fontos elem*, hogy a szülők autista gyermekükhöz fűződő kapcsolatukban úgy érzik, nem tudnak alapozni korábbi *tapasztalataikra*, külső informális és formális forrásokból származó *tudásra*. Ezekkel szemben kiemelik, hogy elsősorban gyermekükre egészében, megérzéseikre és zsigereikre (Woodgate, Ateah és Secco, 2008), intuícióikra (Whitaker, 2002) támaszkodnak; teszik ezt a külvilág gyermekükre és gyermeknevelésre vonatkozó nézeteinek figyelmen kívül hagyásával, miközben minden erejükkel a gyermekekre összpontosítanak (Tunali és Power, 2002). Egy másik elképzelés szerint a szülők krónikus beteg gyermekeik hiányosságait igyekeznek részben kompenzálni (Ray, 2002). Tágabb értelemben a fogyatékos gyermeket nevelő anyák identitásra és fogyatékoságra vonatkozó nézeteiről is megállapították, hogy azok alapjait jelentős részben a mindennapi tapasztalatok képezik (Landsman, 2003, 2005). Az autizmus mint minőségileg eltérő fejlődés és amely egészen eltérő kommunikációt, interakciót jelent a gyermekkel, indokolhatja a gyermekekre való intenzív koncentráció szükségességét.

(b) A szülőség *másik fontos eleme* e speciális szülőséget vizsgáló tanulmányokban az *anya mediátor, közvetítő stílusa*. Míg az előzőekben a gyermekekre való koncentráció volt lényeges, a szülők

ugyanakkor szeretnék, ha gyermekük a társadalom életében részt vehetne. A szülők különböző finom közelítő technikákat alkalmazhatnak azért, hogy átalakítsanak bizonyos mindennapi tevékenységeket, átértelmezzék gyakorlatokat. A szülőség kulturális újraértelmezése a közvetítés stílusával kapcsolódik össze (Ray, 2002; Shaked, 2005). Az autizmushoz kapcsolódó kommunikációs sajátosságok vezethetnek ilyen átalakításokhoz.

(c) A szülőség további fontos eleme lehet a társadalomban jelen lévő *intézményi mechanizmusok és/vagy hatalmi viszonyok szülői kezelése*. Ez a szülői egyéni érdekképviselőttől (*agency*, ang.) a politikai aktivizmusig terjedő széles skálán helyezhető el (Chamak, 2008; Farrugia, 2009; McKeever és Miller, 2004; Stoner és Angell, 2006; Ryan és Runswick Cole, 2009; Woodgate, Ateah és Secco, 2008), vagy visszahúzódnak is jelenthet (Gray, 2002, 2006; Cashin, 2004). Az autizmus sok esetben hiányzó ellátó intézményei és a vele összekapcsolódó stigmatizáció indokolhatja ezt.

A szülők életútjuk során egyénileg értelmezik a kulturális és társadalmi jelentésrendszereket. Ezt az időben elhúzódnak értelmező folyamatot és ennek részeként a pozitív átkeretezést, értelemkeresést a szülői identitásalakulással összefüggésben a *narratív pszichoszociális identitáselmélet* képes megragadni. Gray (2001) a narratívák morális elméletére épít: a személy önazonosságának történeteken keresztül folyó rekonstrukciója visszahelyezheti az egyént a társadalmi viszonyrendszerbe, ahonnan – úgy vélte – a nehéz életesemény következtében kiesett. Gray a történetkonstrukció eszközeivel tematizálni tudta a szülők és a hatalom viszonyrendszerében alakuló szülői identitásképződés három formáját: az alkalmazkodás, az ellenállás és a spiritualitás narratíváit.

2. Módszer

A disszertációban a szülők szubjektív szempontjainak elemzése első lépésben a *grounded theory* (ang. megalapozott elmélet) szerint történt azért, hogy a résztvevő szempontok alapján kidolgozásra kerüljön egy vagy több *laikus szülői paradigma*. A fő kérdés a dolgozatomban a *szülői gondoskodás különböző eltérő értelmezéseire* irányult az autista gyermeket nevelő elsődleges gondozó szülők körében, és ezen belül fordítottam figyelmet az

autizmus-specifikus elemek kidolgozására és a társadalmi jelentésszisztemek egyéni értelmezéseire. A szülők jelenbeli beszámolóikban visszatekintettek az autista gyermek születéséig és beszámoltak arról, hogy ők milyen különbségeket tapasztalnak saját jelenlegi szülői gondoskodásuk és az akkori időszak között, tapasztaltak-e változásokat, és szubjektíve más szülőkkel összehasonlítva hogyan látják szülői helyzetüket.

Az elemzés második lépésében a gondozói szülői identitást Dan P. McAdams pszichoszociális identitáselméletének keretében értelmeztem (McAdams, 1993). Hét esetelemzésben a narratív személyiség-elmélet fogalmi hálójának segítségével rekonstruáltam az autista gyermeket nevelő szülők alakuló identitását.

Kutatási kérdések:

- Miután szembesülnek autista gyermekük világával, hogyan értelmezik az autista gyermeket nevelő szülők saját szülői érzéseiket, feladataikat, felelősségüket, emberi kapcsolataikat?
- Lezajlik-e a szülői identitás átértelmezése egy vélhetően sok stresszt okozó helyzetben a szülői visszatekintés szerint?
- Mire vonatkoznak a szülői átértelmezések?
- Milyen időzítésű és típusú átértelmezések jellemzőek?

Tézisek:

1. A disszertáció első tézise szerint az autista gyermek szülei a gyermek születésétől kezdődő időszak során átértelmezik szülőségüket.
2. A disszertáció második tézise szerint ez az átértelmezési folyamat a szülő identitásához kapcsolódik.

A kutatási koncepció középpontjában a kvalitatív, húsz autista gyermeket nevelő szülővel készült, félig strukturált interjú kutatói továbbértelmezése állt. A szülőség alatt kapcsolódva a család rendszerelméleti megközelítéséhez (Székely, 2008) a szülő és az autista gyermeke közötti alrendszert vizsgáltam narratív megközelítésben. Az elemzés tárgya a vizsgált életszakaszra vonatkozó szülői értelmezések összessége volt. Az elemzés

kulcsfogalmát a szülőség értelmezése és átértelmezése képezte, amely a valóságban egy kontinuumot alkot. Amennyiben az interjúelemzés során az erre az időszakra visszatekintő szülői történetekben felfedezhető volt egy mélyebb, átfogóbb transzformáció, akkor átértelmezést határoztam meg.

Az interjúk alanyai számos demográfiai és szocio-ökonómiai szempontból csakúgy, mint a gyermekeik autizmusáról adott információik szerint, igen különbözőek. A vizsgált családokban az autista gyermekek, fiatalok életkora 5 és 25 éves kor között, igen széles sávban mozgott. Ez a tény lehetővé tette, hogy rövidebb és hosszabb távú, szülői gondoskodásra vonatkozó felfogásokat egyaránt vizsgáljak. Az interjúanyag sokszínűségének előnyeit két szempontból indokoltam. Egyrészt a *grounded theory* elméletének megfelelően a minél szerteágazóbb tapasztalatok feltárása teszi lehetővé a résztvevők mindennapi életének lehető legteljesebb leírását; másrészt így egyszerre több életszakaszt tudtam vizsgálni, és egy keresztmetszeti kutatásba be tudtam csempészni az életút hosszabb távú idődimenzióját (Livneh és Antonak, 1997, 23.).

A kutatás előkészítése során tudatosítottam előfeltételezéseimet, és számos részt vevő megfigyelést végeztem, főképp érintettek laikus csoportjaiban. A kutatásban részt vevő szülőket egyenrangú partnereknek tekintettem. Az interjúk kérdései az elsődleges gondozóhoz, az autista gyermekkel legtöbb időt töltő szülőhöz szóltak, az interjúk azonban abból a szempontból is sokfélék, hogy a gondozó egyedül vagy házas/élettársával együtt volt jelen az interjúk folyamán, és hogy az mennyire volt aktív résztvevő az interjúban. A szülők az autista gyermekük, saját és családjukat tekintve konkrét témákról kaptak kérdéseket; tudatos önértelmezéseikre közvetlenül nem irányult kérdés. Amennyiben az alanyok meséltek gyermekkori élményeikről, a gyermek születését megelőző időszakról, akkor e történetek bekerültek az elemzésbe.

Kiegészítő módszerként a tematikus elemzésben kikristályosult szülőség típusokat összevettem néhány szemponttal – szülő párkapcsolati státusa; részt vett-e a partner az interjúban; autista gyermek életkora; gyermek autizmus súlyosságának szülői észlelése; családban élő testvérek –, valamint az interjúk témáit aszerint csoportosítottam, hogy azok az interjúkban az elsődleges gondozó én-álláspontja; a partner-álláspontja vagy a mindkét szülőt és/vagy gyermekeket egyaránt felölelő mi-álláspontból jelentek-e meg.

A kutatásban alkalmazott kontextuális családszociológiai megközelítésnek (Doherty és mtsai, 1993) megfelelően az autista gyermekek szülőségről alkotott vélekedéseit több szinten kontextualizáltam: tipizáltam a szülői felfogásokat; kutatóként továbbértelmeztem azokat; és viszonyítottam a szakmai és tudományos irodalom kontextusához. A kvalitatív kutatás módszeres előkészítése; az előfeltételezések, kutatási kérdések rögzítése, a tézisek megfogalmazása; valamint a többféle elemzési technika a kvalitatív kutatási folyamat ellenőrizhetőségét szolgálta (Kvale, 2005).

3. Új eredmények

Eredményeim egyfelől részben megerősítik a disszertáció első tézisé, amely szerint az autista gyermekek elsődleges gondozó szülei a gyermek születésétől a jelenig tartó időszak során átértelmezik szülőségüket. A szülői gondoskodás tematikus elemzése során azonban kirajzolódott több olyan téma is, ahol hiányzott az átértelmezés, a transzformációról szóló beszámoló; továbbá az átértelmezés a szülők által kisebb vagy nagyobb jelentőségűnek ítélt krízisekkel és hosszabb távú, ingadozó feldolgozási folyamattal párosult.

A második tézist, amely szerint ez az átértelmezési folyamat az elsődleges gondozó szülők identitásához kapcsolódik, jelentős mértékben sikerült megerősíteni, és az identítasalakulási folyamatok individuális jellegét, valamint közös jellegzetességeit megragadni.

Szülői szempontok

A tematikus elemzés két lépése az alábbi témákat tartalmazza (zárójelben, hogy hány interjúban fordult elő az adott téma):

1. Tematikus elemzés: *Törések, erősségek és úton levés a család életében (20)*

- Párkapcsolati életút (20)
- Gyerek autizmusa (20)
- Értetlenség a tágabb családi, baráti körben (13)
- Nehézségek a társadalomban (9)
- Anyagi fenntartás (20)

2. Tematikus elemzés:

Szülőségértelmezés (7):

- Anya komplex krízisállapota (4)
- Jól működő család (2)
- Szülői autonómia (1)

Szülőségátértelmezés (18):

- Legitim szülőség (10)
- Cselekvő szülőség (12)
 - Egyéni harc (11)
 - Közösségi aktivitás (4)
 - Otthoni befogadás (9)
- Család növekedése (5)
- Szülőség felértékelődése (6)

Az első fő téma, a *törések, erősségek és úton levés a család életében* téma azt mutatja meg, hogy a szülők a vizsgált életszakasz gondozói értelmezése során beszámoltak drámai eseményként megélt negatív változásokról, e helyzetekben tapasztalt erősségekről, és folyamatos megküzdésről. E fő témában sűrített jelentésegységek *ambivalenciát* tükröznek: a törések és erősségek kettősségét és az út ingadozásokkal teli folyamatát.

Az autista gyermek gondozásával, nevelésével összefüggő, hosszabb távú folyamatok közül kiemelendő a *párkapcsolaton belüli ciklikus konfliktusok kezelése, az esetleges hosszan húzódó válási folyamat, az elmozdulás a család szelektív bezárulásának irányába, a társadalom negatív reakcióinak érzelmi megküzdéssel történő kezelése; az autista gyermek fejlődésének követése és a gondozói identitás lassú kialakulása*. Az autizmushoz kapcsolódó elemek ezen belül oly módon azonosíthatók, hogy a gyermek autizmusa egyrészt gyakran hosszabb időszak alatt derül ki (az eltérő fejlődés jelei először furcsaságként jelentkeznek), a diagnózis sokkja mellett a szülők megkérdőjelezik egyéni szülői kompetenciáikat, sokszor hosszan húzódik maga a diagnosztizálási folyamat és később annak szülői és a környezeti fáziskésésben lévő elfogadása. Kiemelendő az autista gyermekek fejlődésében az elakadások, stagnáló és regresszív szakaszok változása és ezek szülői követése. A párkapcsolati, tágabb családi, baráti és társadalmi kapcsolatrendszerek változása összekapcsolódik e folyamatokkal, ugyanakkor sajátos háztartásszerkezethez kötődik, ahol az anyák többnyire otthon

vannak, részben vágnak legalább részmunkaidős elfoglaltságra és/vagy a társadalom anyagi és erkölcsi megbecsülésére.

A tematikus térkép második része megmutatta, hogy a szülői értelmezések két nagyobb csoportra oszthatók: ahol a vizsgált életszakaszban lezajlott a szülői gondoskodás átértelmezése, és ahol ilyen átértelmezés nem zajlott le. A hiányzó átértelmezések egyik típusa a *reziliens szülői és családi működéssel* függ össze. A *jól működő család* témáját a szülők optimizmusa, a szülőség elfogadása, a gyerek erősségei és a család jól működő társas hálójának altémái írják körül. A gondozói értelmezés *szülői autonómia* témája a harcos szülői identitásra épül, mely a szülő önálló, kompetens megküzdését tartja megfelelőnek a nehézségekkel való konfrontáció során, és magas szintű szülői szervezőképességhez, logisztikai teljesítményhez kötődik. A hiányzó átértelmezések harmadik csoportja az elsődleges gondozó esetében rossz fizikai és mentális egészséggel, és ezen túl *komplex krízisállapottal* kapcsolódik össze, melyen belül több a gyermek autizmusához szorosan kapcsolódó elem jelent meg (pl. fel nem ismert autizmus, komorbiditás, intézményi befogadás kudarcai, 24-órás felügyeletigény, súlyos viselkedésproblémák).

A szülőségátértelmezésekben megjelenő, szülői identitáshoz kapcsolódó témák (1) a *legitim szülőség*, (2) a *cselekvő szülőség*, (3) a *család növekedése* és (4) a *szülőség felértékelése*.

A *legitim szülőség* a szülő kreatív tanulását és a munka világában való érvényesülését, a megbecsülés igényét sűríti magában. A *legitim szülőség* a szülő szempontjából a társadalmi világhoz való alkalmazkodásnak tekinthető, és a gyermek–szülő–társadalom viszonyrendszerben a szülő közvetítő szerepét emeli ki.

A *cselekvő szülőség* három altémájában – az *egyéni harcban*, a *közösségi aktivitásban* és az *otthoni befogadásban* – közös elem az elsődleges gondozók célra irányuló aktivitása, amely a három esetben eltérő értelmezéseket jelent. Az *egyéni harc* célja az autista gyermek megfelelő diagnózisa, fejlesztő terápiái, oktatási, egészségügyi, szociális ellátása. A *közösségi aktivitás* során a szülők a meglévő ellátórendszerhez képest alternatív szolgáltatást teremtenek autista gyermekük számára. Az *otthoni befogadás* során a szülők az otthon mindennapi világának sajátos szabályai szerint átértelmezik az autista gyermek szocializációját, melyben a

gyakorlati tanulás, az élményközpontúság és a gyermekekre összpontosítás fontos jelentéssel bírnak.

A szülőség átértelmezése fő témán belül a *család növekedése* és a *szülőség felértékelése* a tágabb társadalmi világtól bizonyos értelemben elszakadó, transzcendáló jelentésalkotások. A szülők egy része az autista gyermek születése óta eltelt idők során nehéz megélésekkel teli időszakokról is beszámolt, amikor a párkapcsolat a megszűnés szélére került. A sokféle stresszel összekapcsolódó folyamat – a feszültségek, a nehézségek közös legyőzése, a félelem az egyedül maradástól, az egymásrautaltság kényszere – során a párkapcsolat és az autista tagot is magában foglaló *család kohéziója* növekedett. Mindez összekapcsolódott a család szelektív – megértő rokonok, barátok, ismerősök, szakemberek kivételével történő – bezárulásával és a szabadidő átértelmezésével. A *szülőség felértékelése* téma értelmezhető a poszttraumás növekedés elméletének keretében, amelynek során a szülő gondozói helyzetét földrengésszerű életeseményként, majd kihívásként értelmezi, és olyan kognitív és érzelmi feldolgozási folyamaton megy keresztül, amelyet számos nehéz megélés kísér, ám ugyanakkor identitását tekintve megerősödik.

A szülőség különböző típusai többségükben egyaránt szerepeltek az interjúszövegekben függetlenül attól, hogy az elsődleges gondozók férje részt vett-e az interjún vagy élettársi kapcsolatban élő, gyermeküket egyedül nevelő szülőkről volt szó, utóbbiak egyedül jelentek meg a beszélgetéseken; hogy milyen életkorú autista gyermek él a családban; a szülő milyen súlyosságúnak ítélte a gyermek autizmus tüneteit és hogy van-e testvére az autista gyermek(ek)nek. Néhány esetben további kutatások számára hipotéziseket lehetett megfogalmazni a *közösségi aktivitás* téma, a *család növekedése*, a *szülőség felértékelése* és az *anya komplex krízisállapota* témákban. Utóbbi valószínűsíthető olyan családokban, ahol csak egy autista gyermek nevelkedik.

A tematikus elemzés alapján kirajzolódó megküzdési folyamatok a társadalmi térben a szülők identitásalakulási folyamatába ágyazódtak. Ezt vizsgáltam tovább hét esetelemzésben a narratív személyiségelmélet fogalmi hálójának segítségével (McAdams, 1993). A rekonstruált *narratívák egyediek*, ugyanakkor néhány szempont – a narratívák érettségének dimenziói és a centrális történet – alapján *közös narratív jellegzetességek* is megragadhatók.

A narratívákban az autizmus diagnózis nem jelent meg, viszont az autizmus laikus oki narratívája keretbe foglalta a narratívákat. A fogyatékoság mindennapi modelljével egyeztethetők össze az autista gyermek fejlődéséről, személyes tulajdonságairól, erősségeiről szóló pozitív történetdarabkák, melyek az elsődleges gondozó anyák narratívájának lényeges részei. Az érzelmi megküzdéshez sorolt felelősségvállalás a gondozói narratívákban egyértelmű és erős téma, a szülői átértelmezés fő témájához kötődő narratívákban összekapcsolódott a problémamegoldó megküzdéssel. Mind a laikus oki narratívák, mint a gondozói felelősségvállalás az elemzett narratívákban a narratív elméletek morális jellegének jelentőségére mutatnak rá (McAdams, 1993; Gray, 2001). Az anyai narratívák centrális történeteinek meghatározása a tematikus elemzés hét szülőségértelmezésének tipizációjához képest eltérő osztályozást adott eredményül.

A hét elsődleges gondozó rekonstruált narratíváiban a centrális történet témái:

- *krízis (1 eset)*
- *harc (1 eset)*
- *család (2 eset)*
- *gondoskodás (3 eset)*

Míg a tematikus elemzésben a társadalmi térben zajló megküzdési folyamatban kikristályosuló identitástípusok emelkedtek ki, az egyedi esetelemzésekben az elsődleges gondozó anya személyiségének mintázatai.

A dolgozat interjúiban a szülők családhoz kötődő és egyéni identitása a szülőség értelmezésekben és átértelmezésekben különböző fokozatokban jelent meg. Az interjúk jelentős részében döntően az elsődleges gondozó szülő én-álláspontja volt jelen az egyes interjúk témáiban. A házasság körében – néhány sajátos kivételtől eltekintve – a tematikák mintegy felében a mi-álláspont és ennél kisebb hányadban a partnerek szempontjából történő beszámoló is megjelent, függetlenül attól, hogy a partner részt vett-e az interjúban. Az élettársi kapcsolatban vagy egyedül élő szülők témáiban az én-álláspont erőteljesebb, a partner-álláspont mérsékeltebb, a mi-álláspont elenyésző volt a házasságokkal összehasonlítva.

A szülőség hét típusa közül háromban az elsődleges gondozó identitásának középpontjában nem az egyén, hanem a család állt. A *család növekedése* és a *jól működő család* témái esetében a családi összetartás állt az identitás középpontjában, és fontos volt a pár együttes fellépése a *cselekvő szülőség egyéni harc* témájában. Ugyanakkor a családi stratégiák mellett az egyéni identitás építése is lényegesként jelent meg a *legitim szülőség*, a *cselekvő szülőség* és a *szülőség felértékelése* témákban, különösen az elvált – akár egyedül élő, akár újraraházasodott, vagy új életársí kapcsolatban élő – szülők körében. Mindez arra utal, hogy a szülői identitás elemei mind az egyéni, mind a családi identitással szoros kapcsolatban állnak.

Következtetések

Az eredményeket három csoportban foglaltam össze, melyek három kutatói továbbértelmezési irányhoz kapcsolódnak:

- (1) Pszichoszociális adaptációs folyamat
- (2) Társadalmi jelentésrendszerek egyéni értelmezése
- (3) Egyéni és családi indentitás

(1) Az autista gyermekek szüleiről szóló szakirodalomban a pszichoszociális adaptáció vizsgálata túlnyomórészt a diagnózishoz és annak feldolgozásához kötődik (pl. Brogan és Knussen, 2003; Chamak és mtsai, 2011; Dale, Jahoda és Knott, 2006; Harrington és mtsai, 2006; Osborne és Reed, 2008; Wachtel és Carter, 2008), vagy egyes jól körülhatárolt krízisekhez, például az óvodai fejlesztésből az iskolai átmenethez és más életútbeli átmenetekhez (pl. Mansell és Morris, 2004; Whitaker, 2002). Hosszabb életszakaszokat többnyire csak néhány kvalitatív kutatás, ezeken belül is a narratív megközelítések vizsgálnak.

Korábbi kutatásokban a fogyatékkal élő személyek körében határozták meg a gyászfolyamat speciális változatát, hiszen a fogyatékos emberek hosszadalmas és ciklikus módon újból és újból szembesülhetnek hiányosságaikkal, és fájónak érezhetik azokat. Ezt a speciális tapasztalatot, amelyet először 1962-ben írtak le, több kutató „krónikus szomorúságnak” (*chronic sorrow*, ang.) nevezte. E kutatások a gyászfolyamat speciális, nemritkán hosszan elhúzódó és megjósolhatatlan folyamatát valószínűsítették (Livneh és Antonak,

1997, 14.). Magyarországon Kálmán a fogyatékos gyermekek szüleiére vonatkozóan is leírta a gyászfolyamatot mint egy speciális adaptációs szakaszt (Kálmán, 2002).

A kutatói továbbértelmezés első iránya a disszertációban a szülői megküzdés folyamatos, „krónikussá” váló és hosszan tartó jellegét fejtette ki. A szülők egy részének értelmezései a szóban forgó életszakasról nem feltétlenül utaltak jelenlegi akut pszichoszociális krízisekre, számos szülő átértelmezi a szülői gondoskodást, de ezen folyamatok jelentős részben megrekednek, elakadnak, és *krónikus pszichoszociális megküzdésről* beszélhetünk. A dolgozat eredményei a pszichoszociális adaptáció fáziselméletét, a gyászreakciót meghaladó egymásra építkező adaptív stratégiák szekvenciáját részben kikezdő kutatási irányzatot erősítik, mely inkább egymástól függetlenül zajló különböző adaptációs folyamatokat valószínűsít (Livneh és Antonak, 1997, 18.).

(2) Az eredmények másik kutatói értelmezési iránya a *társadalmi jelentés és a megküzdés* folyamatának összekapcsolódása. Ezen belül a *tudás és megértés* témája a szülői beszámolók azon eleméhez kapcsolódott, amely szerint a szülők a laikus és szakmai körökben az autizmus hiányzó ismeretét problémaként azonosították (Newsome, 2000; Whitaker, 2002; Brogan és Knussen, 2003; Mansell és Morris, 2004; Osborne és Reed, 2008). A szülői gondoskodás identitáshoz kötődő elemzése során a szülők részéről a *kreatív tanulás és a gyakorlati tanulás* tematikájának van jelentősége, e kettő differenciálása és leírása tekinthető a kutatás egyik fő eredményének. A *legitim szülőség* eleme a szülői *kreatív tanulás*, amely arra utal, hogy a szülők részéről az autizmus hivatalos modelljéhez való alkalmazkodás (Gray, 2001; Landsman 2003, 2005) nem könnyű és gördülékeny folyamat, a tanulás speciális formája szükséges hozzá. A *kreatív tanulás* során a szülők szakemberré képezik magukat, sajátos tudásra tesznek szert azáltal, hogy személyes tapasztalataikat integrálják a szakmai tudással. A *gyakorlati tanulás* során a szülők az autista gyermek otthoni befogadása terén, a mindennapok szituációiban hasznosítható tudást szereznek, amely a hivatalos szakmai tudáshoz másképp viszonyul, mint a kreatív tanulás – a hivatalos szakmai tudáshoz képest alternatív, és kizárólag gyakorlati ismeretek összessége alkotja. A szülői tanulás egyértelműen a szülő közvetítői szerepével függ össze

a gyermek–szülő–társadalom kapcsolatrendszerben (Ray, 2002; Whitaker, 2002; Shaked, 2005).

A szülőségátértelmezések során azonosítottam átkeretező megküzdési stratégiákat, és átfogó értelemben jelentésátalakító megküzdésként értelmezhető folyamatokat (Park és Folkman, 1997, magyarul: Kulcsár, 2005, 109–148.). Ezek az átfogó megküzdési stratégiák azt a célt szolgálják, hogy a szülő a társadalmi jelentéshez illeszkedően, vagy attól eltérve kidolgozza a szülői gondoskodást. Mind a jelentésátalakító megküzdés, mind a PTN, a szükségletek átkeretezése, a koherencia-érzés és a stigmatizációval kapcsolatos eredmények a dolgozatban a szülők törekvéseire utaltak abban az irányban, hogy elhelyezzék, újraértelmezzék viszonyukat a társadalmi világhoz, és ezek a szülők identitásalakulásához kapcsolódnak.

(3) A megküzdési folyamat során mind az *egyéni szülői identitás*, mind a *családi identitás* alakulásának lényeges szerepe van. E kettő különböző szülőség típusokat is jellemezhet, illetve szorosan össze is kapcsolódhat egymással egyazon típuson belül.

A szülők e változó identitásának tudományos megismerése és megértése fontos ahhoz, hogy a szülők a megfelelő pontokon kapjanak tanulási segítséget, ösztönzést és támogatást mind laikus, mind szakmai részről.

4. Publikációs tevékenység

Magyarországi folyóiratban megjelent tanulmányok:

Társadalmi normák és életstílusok. *Statistikai Szemle*, 2004. 82. évf. 3. szám, 237–263.

Gyermekvállalási tervek – munkaerő-piaci helyzet. *Demográfia*, 2008. 51. évf. 4. szám, 356–375.

Magyarországon megjelent könyvfejezetek:

Első elszakadás a szülői háztól: a felnőtté válás kezdete?. *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről*. (Szerk. Somlai Péter), Napvilág Kiadó: Budapest, 2007, 45–80.

A szülőség átértelmezése a diagnózist követő időszakban. *Láthatatlanok. Autista emberek a társadalomban*. (Szerk. Bognár Virág), Scolar Kiadó: Budapest, 2010, 109–160.

Külföldön megjelent konferencia-közlemények:

- „Divergences in Lifestyles of Men and Women in TimeUse Surveys. The Case of Hungary, France and Finland”. *Statistics and the Help of Young People in Big Cities*, „*The Gender Dimension*” (CD-ROOM), Edited by Prof. Dr. Eckart Elsner, Statistisches Landesamt Berlin in cooperation with IFAD Berlin, Lectures on the 7. International Conference „Statistics and the Assistance for Young People in Big Cities”, 20–22 January, 2003, Haus am Rupenhorn Berlin, Berlin, January 2004., 79–91.
- „Changes of household and family structure in Budapest”. *Statistics and Planning in Big Agglomerations*, „*The family situation*” (CD-ROOM), Edited by Prof. Dr. Eckart Elsner, Statistisches Landesamt Berlin in cooperation with dr. Harald Michel, IFAD Berlin, Lectures on the 8. International Conference „Statistics and the Assistance for Young People in Big Cities”, 19–21 January, 2004, Jagdschloss Glienicke, Berlin, January 2005., 4–20.
- „How different are female and male partnership histories? Comparison of two generations in Hungary”. *Conference CD, 'Family Diversity and Gender'* Sept 9–13, 2008, CFR Conference, ISA Research Committee on Family Research, RC06 and Centre for Public Administration & Policies, CAPP, Lisbon, 2008.

Konferencia-előadások:

- „Értelmi sérült fiatalok felnőtté válása. Ismerkedés a munka világával és a családd”. Előadásvázlat (2008. május 30–31. 'Új ifjúság' című konferencia, ELTE Társadalomtudományi Kar).
- „Fiatalkori párkapcsolati pályák a XX. század második felében”. *'Párkapcsolatok c. konferencia Cseh-Szombathy-László tiszteletére'* előadás prezentációja (KSH-NKI – Századvég- ARTT), Budapest, 2008. november 25., <http://andorkaweb.tarki.hu/konferenciak.html>
- „Autizmussal élő gyermekek és fiatalok az egészségügyi és az oktatási rendszerben: hányan, mikor, hol?”. *Autizmus Nap 2009. AOSZ*, Budapest, 2009. november 14.
- „Megküzdés és szülő-szerep értelmezés a családokban”. *Autizmus Nap 2009. AOSZ*, Budapest, 2009. november 14.
- „Changing partnership trajectories in Hungary after World War II: generations and social groups”. *European Population Conference*, Vienna, 1–4 September 2010. <http://epc2010.princeton.edu/abstractViewer.aspx?submissionId=100566>
- „Marital stress in caregivers of autistic family members” (coauthors: dr. Balog Piroska, dr. Kopp Mária). Poszterprezentáció. *European Health Psychology Society the 24th Annual Conference „Health in Context”*, 1–4 Sept, 2010, Cluj-Napoca, Romania.
- „A jó családi működés érzékelése és az átkeretezés. Autista családtagot gondozó szülők vizsgálata”, *'A stressztől a boldogságig' XI. Magatartástudományi Napok*, Gödöllő, 2011, június 28–29.
- Elfogadott poszterprezentáció:*
- „Parental perception of autistic symptoms in children and parental life satisfaction”, *12th International Congress of Behavioral Medicine (ICBM) Behavioral Medicine: From Basic Science to Clinical Investigation and Public Health*, 29 August – 1 September 2012, Budapest Hilton, Hungary.